

ДО ПИТАННЯ ПРО МОЖЛИВІСТЬ ВИЗНАННЯ ПРИПИНЕННЯ ПРАВОВІДНОШЕННЯ ЯК СПОСОБУ ЗАХИСТУ ЗАХОДОМ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

ON THE POSSIBILITY OF RECOGNITION AS RELATIONSHIP TERMINATION OF PROTECTION MEASURES CIVIL LIABILITY

Ромашенко І.О.,

*кандидат юридичних наук, асистент кафедри цивільного права
юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена дослідженню можливості визнання припинення правовідношення заходом цивільно-правової відповідальності. Автор з'ясує, чи притаманні ознаки цивільно-правової відповідальності такому способу захисту цивільних прав, як припинення правовідношення. Проаналізовано підходи вчених та позицію законодавця.

Ключові слова: припинення правовідношення, спосіб захисту, цивільно-правова відповідальність.

Статья посвящена исследованию возможности признания прекращения правоотношения мерой гражданско-правовой ответственности. Автор выясняет, свойственны ли признаки гражданско-правовой ответственности такому способу защиты гражданских прав, как прекращение правоотношения. Проанализированы подходы ученых и позицию законодателя.

Ключевые слова: прекращение правоотношения, способ защиты, гражданско-правовая ответственность.

Article is devoted to the investigation of possibility to recognize termination of legal relationship as a measure of civil legal liability. The author has revealed, whether features of civil legal liability are common for termination of legal relationship as a way of civil rights defense. Approaches of scientists and legislative authorities have been analyzed.

Key words: termination of legal relationship, way of defense, civil legal liability.

Постановка проблеми. У ст. 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) припинення правовідношення визнається одним зі способів судового захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. Поряд з правовою кваліфікацією припинення цивільного правовідношення як способу захисту цивільних прав потребує з'ясування, чи є такий спосіб захисту також заходом відповідальності. Виходячи із раніше розглянутого нами співвідношення способів захисту та заходів відповідальності [1, с. 28–29], зрозуміло, що не всім способам захисту цивільних прав властива така ознака цивільно-правової відповідальності, як наявність негативних наслідків для порушника, що полягають у покладенні на нього додаткових майнових обов'язків чи позбавленні прав. Відсутність цієї ознаки у способу захисту цивільних прав засвідчує, що він не є заходом цивільно-правової відповідальності. Отже, є потреба визначити, чи призводить припинення цивільного правовідношення до покладення на правопорушника додаткових майнових обов'язків чи позбавлення його певних прав.

Стан дослідження. Певною мірою зазначене питання у контексті договірних правовідносин розглядалось такими вченими, як А.Г. Карапетов [2], М.О. Єгорова [3], К.С. Безік [4] та В.В. Ровний [5]. У розрізі житлових відносин дослідження у цій сфері проводив Т.М. Тилик [6].

Враховуючи відсутність єдиного підходу науковців до системного вирішення питання правової природи припинення правовідношення як способу за-

хисту цивільних прав, вважаємо за потрібно зробити метою статті з'ясування можливості визнання припинення правовідношення заходом цивільно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Припинення цивільного правовідношення, як нами зазначалось раніше [7, с. 66–67], може мати два альтернативних шляхи вираження: 1) зміна одного або кількох елементів правовідношення; 2) припинення всіх прав та обов'язків його учасників. В межах статті дозволимо собі дослідити припинення всіх прав та обов'язків учасників правовідношення на предмет можливості покладення на правопорушника додаткових майнових обов'язків чи позбавлення його певних прав.

У випадку припинення всіх прав та обов'язків сторін правовідношення право сторони-порушника вимагати виконання зобов'язання іншою стороною справді припиняє своє існування. З приводу цього в науці поширене твердження, що з формально-логічної точки зору є підстави для встановлення факту позбавлення певних прав [2, с. 153]. Крім того, для боржника, який порушив зобов'язання, негативний характер розірвання договору, внаслідок чого буде припинено усі договірні права та обов'язки, може виявитися, зокрема, у тому, що така сторона-боржник не отримає деяких очікуваних переваг у майбутньому. Якщо погодитись з цією аргументацією та сприйняти зазначений підхід, виявиться, що не лише боржник позбавляється певних прав, а й кредитор, за ініціативою якого застосовано відповідний спосіб захисту. Однак таке бачення є суперечливим, оскільки креди-

тор не може бути притягнутим до заходу відповідальності, ініціатором застосування якого він є.

Якщо йдеться про правовідношення, у якому обидві сторони мають права та обов'язки, відповідно має місце припинення не лише права у кредитора, але й обов'язку. Іншими словами, припинення як прав, так і обов'язків особи-порушника має еквівалентний характер. Проте вчені-цивілісти обстоюють тезу про позаеквівалентний характер цивільно-правової відповідальності, за якою порушник повинен понести певне обтяження карного характеру [8, с. 419; 9, с. 418; 10, с. 49]. Аналізуючи сутність односторонньої відмови від виконання договору, М.О. Єгорова приєднується до цього підходу, зазначаючи, що дії з односторонньої відмови від виконання договору стосуються лише динаміки прав та обов'язків сторін основного договірної зобов'язання і не спрямовані на завдання пасивній стороні майнових чи грошових позбавлень [3, с. 352].

Поняття еквівалентності в цивілістичній літературі використовується нерідко, але розуміється вченими по-різному, у зв'язку з чим є кілька основних підходів до визначення еквівалентності: 1) підхід, в основу якого покладено соціологічний погляд на еквівалентність, за яким правова категорія «еквівалентність» відображає об'єктивну закономірність необхідності еквівалентної взаємодії суб'єктів, що охоплює всі відносини обміну матеріальними та нематеріальними благами; 2) широкий економічний підхід, який передбачає наділення ознакою еквівалентності всіх майнових відносин у цивільному праві (і в статичній, і в динамічній); 3) вузький економічний підхід, що виходить з еквівалентності як ознаки обмінних товарно-грошових відносин (тобто виключно в динаміці цивільного права) [11, с. 65]. Останній із зазначених підходів вважається позицією більшості цивілістів радянського та пострадянського періодів: М.І. Бару, М.І. Брагінського, С.М. Братуся, Д.М. Генкіна, В.П. Грібанова, О.С. Іоффе, Є.О. Суханова, В.Ф. Яковлева та інших [11, с. 66]. Наприклад, М.І. Бару писав, що еквівалентність передбачає рівну вартість або співрозмірність благ, що обмінюються [12, с. 6]. У разі застосування заходів відповідальності еквівалентності немає, оскільки потерпіла особа не передає порушнику жодних матеріальних чи нематеріальних благ в обмін на відшкодування збитків або сплату неустойки. Іншими словами, на правопорушника покладається обов'язок нееквівалентного характеру. Цього не відбувається у випадку припинення у сторін правовідношення одночасно прав і обов'язків, що засвідчує еквівалентність такого заходу захисту цивільних прав.

Значені вище судження є справедливими щодо правовідносин, коли обидві сторони правовідношення мають як права, так і обов'язки. В інших правовідносинах, де одна сторона (кредитор) має лише право, а інша сторона (боржник) – кореспондуючий такому праву обов'язок, застосування заходів захисту не може мати еквівалентного характеру, оскільки у випадку припинення правовідношення одна сторона втрачає право, а інша – обов'язок. Втім, у даному

контексті слід погодитися з К.С. Безіком, який зазначає, що порушник зобов'язуючого в односторонньому порядку договору володіє лише обов'язками, суб'єктивних прав у нього немає, а відповідно, і додаткове обтяження у вигляді позбавлення права на нього не може бути покладено [4, с. 45].

Водночас, на думку К.С. Безіка, у випадку зміни та розірвання договору у зв'язку з істотним його порушенням, коли, як відомо, зобов'язання зберігаються у зміненому вигляді або припиняються (ч. ч. 1, 2 ст. 453 ЦК Російської Федерації, ч. 1, 2 ст. 653 ЦК України), на правопорушника, згідно з законом, покладається додатковий обов'язок майнового характеру з відшкодування збитків, завданих зміною чи розірванням договору (ч. 5 ст. 453 ЦК Російської Федерації, ч. 5 ст. 653 ЦК України), що сам по собі не є відповідальністю [4, с. 48]. Це положення, а також деякі приклади судової практики дають науковцю можливість дійти висновку, за яким односторонні зміна та розірвання договорів в разі їх істотного порушення завжди є заходами відповідальності й можуть здійснюватись лише за наявності підстав, передбачених у ст. 401 ЦК Російської Федерації («Підстави відповідальності за порушення зобов'язань») [4, с. 50]. Погляди К.С. Безіка на розірвання договору (тобто і припинення правовідношення) як заходи відповідальності поділяє В.В. Ровний [5, с. 59–60].

Із підходом, охарактеризованим вище, не можна повною мірою погодитися з кількох причин. Правові наслідки порушення зобов'язання визначені в ст. 611 ЦК України і включають припинення зобов'язання, зміну умов зобов'язання, сплату неустойки, відшкодування збитків та моральної шкоди. У коментарі до цієї статті всі ці наслідки визнаються мірами цивільно-правового захисту сторін зобов'язання, але лише деякі з них, зокрема сплата неустойки, відшкодування збитків, моральної шкоди, одночасно є мірами цивільно-правової відповідальності [13, с. 129]. Відповідно, припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від нього та зміна умов зобов'язання мірами відповідальності не вважаються [14, с. 436], попри те, що Господарський кодекс України помилково відносить їх до мір господарсько-правової відповідальності, називаючи оперативно-господарськими санкціями [15, с. 77]. У ст. 611 ЦК України відшкодування збитків знаходиться в одній площині зі зміною та припиненням правовідношення. Так само у ст. 653 ЦК України правовими наслідками зміни та розірвання договору є одночасно зміна та припинення правовідношення, а також відшкодування збитків, тобто зміна та розірвання договору визнаються підставами зміни та припинення правовідношення і відшкодування збитків. Якщо визнавати відшкодування збитків заходом відповідальності, тоді таким заходом не можна визнавати розірвання договору, оскільки воно буде лише підставою для відшкодування збитків за ст. 653 ЦК України.

Зважаючи на ці міркування, варто погодитися з М.О. Єгоровою, яка розмежовує поняття «одностороння відмова від виконання договору» та «правові наслідки односторонньої відмови», бо перше є

актом сторони за договором, її волевиявленням, а друге – зміною правовідношення (можливо, припиненням попереднього та виникненням нового) [3, с. 369]. Так, у науці зазвичай відмежовують неустойку як спосіб забезпечення виконання зобов'язання від сплати неустойки як негативного наслідку порушення зобов'язання і виду цивільно-правової відповідальності [16, с. 55].

Деякі радянські вчені вважали зміну та припинення цивільного правовідношення заходами відповідальності, коли останні виражаються у вилученні в дохід держави майна, що використовується для отримання нетрудових доходів, виселенні особи у зв'язку з неможливістю спільного проживання і т. п. [17, с. 62]. Однак, на нашу думку, ці заходи не можна розглядати як зміну та припинення правовідношення. Як і у випадку з поверненням виконаного за розірваним договором, вилучення у дохід держави майна є окремим правовим наслідком, який може і не наставати у випадку зміни чи припинення правовідношення. Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 653 ЦК України сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням

до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом. Те саме стосується і виселення особи з приміщення, оскільки, як зазначає Т.М. Тилик, «припинення житлового правовідношення може супроводжуватися виселенням або відбуватися без виселення». Останнє, як і припинення правовідношення, відбувається внаслідок розірвання договору найму (оренди) житла [18, с. 290] та полягає у «звільненні приміщення особою, яка його займала, та у забороні в подальшому користуватися цим приміщенням» [6, с. 50]. Отже, помилково ототожнювати зміну чи припинення правовідношення із такими різними за сутністю правовими наслідками правопорушення, як виселення особи із займаного нею приміщення або вилучення майна в дохід держави.

Висновки. На підставі викладеного вище можна дійти висновку, що у випадку припинення правовідношення, за якого відбувається припинення всіх прав та обов'язків сторін, немає покладення додаткових майнових обов'язків чи позбавлення певних прав, і такий захід не є заходом цивільно-правової відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ромащенко І.О. Соотношение мер ответственности, санкций и способов защиты в гражданском праве / И.О. Ромащенко // Пролог. – 2013. – № 3. – С. 26–29.
2. Карапетов А.Г. Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве / А.Г. Карапетов. – М. : Статут, 2007. – 876 с.
3. Егорова М.А. Односторонний отказ от исполнения гражданско-правового договора / М.А. Егорова. – М. : Статут, 2008. – 508 с.
4. Безик К.С. Одностороннее изменение и расторжение договоров в гражданском праве Российской Федерации : [монографія] / К.С. Безик. – Иркутск : Издательство ИГУ, 2012. – 220 с.
5. Ровный В.В. Гражданско-правовая ответственность (теоретический этюд) : [учеб. пособие] / В.В. Ровный. – Иркутск : Изд-во ИГУ, 1997. – 70 с.
6. Тилик Т.М. Правові підстави припинення житлових відносин / Т.М. Тилик // Юридична Україна. – 2009. – № 3. – С. 46–51.
7. Ромащенко І.О. Співвідношення понять «зміна правовідношення», «припинення правовідношення», «зміна права» та «припинення права» у цивільному праві / І.О. Ромащенко // Право і громадянське суспільство. – 2015. – № 1. – С. 62–70.
8. Гражданское право : [учебник для вузов]. Ч. 1 / [под общ. ред. Т.И. Илларионовой, Б.М. Гонгало, В.А. Плетнева]. – М. : Норма, 2001. – 453 с.
9. Теория государства и права / [под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова]. – М. : Норма-Инфра, 1998. – 570 с.
10. Зверева Е.А. Ответственность предпринимателя за нарушение договорных обязательств / Е.А. Зверева. – М. : Юридическим Дом «Юстицинформ», 1999. – 101 с.
11. Асланян Н.П. Очерки о цивилистическом значении понятия «эквивалентность» / Н.П. Асланян, Н.С. Богуш, Т.В. Ламм. – Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2012. – 196 с.
12. Бару М.И. Возмездность и безвозмездность в советском гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец.712 «Гражданское право и гражданский процесс» / М.И. Бару ; Всесоюзный институт юридических наук. – М., 1957. – 31 с.
13. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : У 2 т. / [за відповід. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця]. – К. : Юрінком Інтер, 2005– . – Т. II. – 2005. – 1088 с.
14. Цивільний кодекс України: Коментар. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2003. – 856 с.
15. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар : У 2 ч. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004– . – Ч. 1. – 2004 – 692 с.
16. Гонгало Б.М. Учение об обеспечении обязательств / Б.М. Гонгало. – М. : Статут, 2004. – 222 с.
17. Бутнев В.В. Юридическая ответственность как способ защиты субъективных прав и интересов / В.В. Бутнев // Понятийный аппарат науки советского гражданского права и процесса и терминология законодательных актов. Сборник научных трудов. – Тверь : Издательство Тверского государственного университета, 1991. – С. 60–66.
18. Договірне право України. Особлива частина : [навч. посіб.] / [Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін.] ; за ред. О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 1200 с.